

DnPP

Stichting Wetenschappelijk Bureau D66

D66
2002
9

Politieke Partij Democraten 66

D66 en levensbeschouwing

Een onderzoek onder leden en politici van D66

Annelien Bredenoord

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	pag. 2
2.	De enquête	pag. 3
2.1	De resultaten	pag. 3
2.2	De resultaten gespecificeerd naar categorieën	pag. 7
3.	De interviews	pag. 11
3.1	De geïnterviewde politici	pag. 11
3.2	De levensbeschouwelijke achtergrond van de geïnterviewde politici	pag. 11
3.3	Over de positie van D66 ten opzichte van levensbeschouwing	pag. 12
3.4	Over de rol van levensbeschouwing en haar instanties in de 21 ^e eeuw	pag. 12
3.5	Over de scheiding van kerk en staat	pag. 13
3.6	Over de spanning tussen de grondrechten	pag. 14
3.7	Over de 'status' van religie	pag. 15
4.	Samenvatting en conclusies	pag. 17
5.	Bijlagen	pag. 19
5.1	De toegezonden vragenlijst.	pag. 19
5.2	De ingevulde enquête	pag. 21
5.3	Gegevens over de geïnterviewde politici	pag. 23
6.	Geraadpleegde literatuur	pag. 23

1. Inleiding

In het voorjaar van 2002 heb ik als doctoraalstudent theologie aan de Universiteit Leiden in opdracht van het wetenschappelijk bureau van D66 een onderzoek gedaan naar de relatie tussen D66 en levensbeschouwing. Door in het onderzoek het bredere begrip 'levensbeschouwing' te hanteren in plaats van 'religie', is er niet alleen ruimte voor theïstische levensbeschouwingen (bijvoorbeeld de christelijke of islamitische levensbeschouwing), maar ook voor atheïstische (niet-godsdienstige) levensbeschouwingen (bijvoorbeeld de humanistische). In deze definitie is religie dus een onderdeel van levensbeschouwing.

De kenmerkende waarden van de individualisering, namelijk autonomie en vrijheid, staan op gespannen voet met elk idee van een overkoepelende moraal en zingeving. In een sterk individualistische samenleving lijken steeds minder mensen behoefte te hebben aan de collectieve antwoorden die levensbeschouwing tracht te bieden. Het proces van het afnemen van de invloed van godsdienst en kerk op de samenleving noemen we secularisatie. Ook D66 heeft zijn plek in dit geheel: als partij die het bestaande, verzuilde politieke en maatschappelijke bestel wilde opblazen droeg het bij aan de secularisering en individualisering.

Dat de Nederlandse samenleving een seculariserende samenleving is, betekent echter geenszins dat levensbeschouwing volledig tot de marges van de samenleving is teruggedrongen. Levensbeschouwing speelt zowel een grote rol in de samenleving, als ook in de politiek. Niet alleen als onderwerp of aanleiding tot discussie, maar ook als achtergrond die de mensen van huis uit met zich meedragen. Je zou kunnen zeggen dat slechts de invloed van de *traditionele* vormen van religie en van de *kerken* is afgenomen. Uiteraard komen we hierdoor voor nieuwe vraagstellingen te staan. Zo kunnen we ons afvragen hoe het bepaalde christelijke concepten en van origine christelijke normen en waarden vergaat als zij volledig los komen te staan van de christelijke traditie waaraan zij schatplichtig zijn. Daarnaast speelt mee dat de komst van nieuwe, niet-traditionele religies o.a. de scheiding tussen kerk en staat¹ in een nieuw daglicht stelt.

D66 is, net als een aantal andere partijen, een a-godsdienstige, neutrale partij die de godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat als belangrijke uitgangspunten beschouwt. Voorts is er weinig bekend over de levensbeschouwelijke achtergrond van D66, zowel voor wat betreft haar leden in het algemeen als voor haar politieke vertegenwoordigers in het bijzonder.

Binnen dit onderzoek wil ik daarom proberen antwoord te geven op twee vragen:

1. Wat is de levensbeschouwelijke achtergrond van D66'ers?
2. Hoe kijken D66'ers aan tegen levensbeschouwelijke vraagstukken?

Om op de twee bovengestelde vragen een adequaat antwoord te vinden, heb ik gebruik gemaakt van drie methoden:

1. Onderzoek van algemene literatuur en partij-informatie. Hieronder vallen publicaties en naslagwerken over politiek, levensbeschouwing en D66 (niet in onderlinge samenhang) enerzijds en anderzijds intern D66-materiaal als partijbladen, de website enz.
2. Een enquête onder 500 leden van D66. Aangezien er binnen de algemene- en partijliteratuur niet voldoende informatie over het specifieke onderwerp 'D66 en levensbeschouwing' te vinden was, kwam ik al snel tot het besluit om een enquête onder de leden te verspreiden. Aangezien D66 een vereniging is, is het immers logisch om de leden raad te plegen. Daarom zijn door middel van een aselechte steekproef 500 leden van D66 geselecteerd. Onder hen is een schriftelijke enquête gehouden (het kwantitatieve deel van het onderzoek).
3. Interviews met elf (oud) politici van D66. De politici van D66 vormen een interessante deelverzameling van de partij. Om aan extra informatie te komen heb ik elf politici van D66 in juni en juli 2002 geïnterviewd (het kwalitatieve deel van het onderzoek).

¹ Vanuit een historisch oogpunt hanteer ik hier de benaming 'scheiding van kerk en staat'. Correcter zou zijn om te spreken van een scheiding van godsdienst of levensbeschouwing en staat.

2. De enquête

2.1 De resultaten

Rond de tijd dat ik de schriftelijke enquête naar de 500 geselecteerde D66-leden stuurde, telde D66 12200 leden.² Het totaal aantal respondenten was 260, dat wil zeggen 52%. De 48% non-respons kan uiteraard gevolgen hebben voor de representativiteit van het onderzoek, bijvoorbeeld omdat alleen de leden met uitgesproken opvattingen over levensbeschouwing gereageerd hebben. Maar een onzekerheidsmarge is inherent aan een steekproef.

In de bijlagen is de complete vragenlijst met uitkomsten bijgevoegd. Hieronder worden per onderdeel de uitkomsten van de enquête weergegeven en zo mogelijk enkele conclusies getrokken.

Leeftijd

Ouder dan 65	15%
40 tot 65	58%
25 tot 40	25%
Jonger dan 25	3%

Tabel 1

Zoals we in tabel 1 kunnen zien, is de ruime meerderheid van de respondenten tussen de 40 en 65 jaar. Slechts een klein percentage is jonger dan 25. Een grotere hoeveelheid ouderen komt overeen met het beeld dat ouderen sowieso oververtegenwoordigd zijn in het lidmaatschap van politieke partijen.³

Geslacht

Man	66%
Vrouw	34%

Tabel 2

Tweederde van de respondenten behoort tot het mannelijke geslacht. Deze gegevens komen niet overeen met het ledenonderzoek uit 1999, waarin naar voren kwam dat er in dat jaar ongeveer evenveel mannen als vrouwen lid waren van D66.⁴ Wel komen de gegevens overeen met de cijfers uit het ledenbestand, waarin mannen met 62% en vrouwen met 31% vertegenwoordigd staan (van de overige 7% is het geslacht bij de administratie niet bekend).⁵

Opleidingsniveau

HBO / WO	85%
MBO	6%
Middelbare school	9%
Anders	0,5%

Tabel 3

Uit tabel 3 blijkt dat de respondenten voor de overgrote meerderheid hoger onderwijs hebben genoten. Het percentage ligt nog hoger dan verwacht op grond van gegevens uit 1999.

² Eind juni 2002

³ R.A. Koole, J.J.M. van Holsteyn en J.A. Elkind, *Rekrutering in een representatief bestel. Bevindingen van een empirisch onderzoek onder leden en kiezers van CDA, D66, PvdA en VVD*. Leiden 2000 pag. 46 (Rapport in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties)

⁴ J.M. van Holsteyn en R.A. Koole, *Democraten in beeld. Enkele bevindingen van een onderzoek onder leden van D66*. In: *Idee*, 21^e jaargang (2000) nummer 1 pp. 26-29

⁵ Dit zijn gegevens van 7 februari 2002

Lidmaatschap bij een levensbeschouwelijke instantie?

Nee	66%
Ja	34%
<i>Waarvan:</i>	
Rooms-katholiek	44%
Nederlands hervormd	30%
Gereformeerd	7%
Remonstrants	5%
Humanistisch	6%
Anders	9%

Tabel 4

Zoals we in bovenstaande tabel kunnen zien, is 66% van de respondenten niet lid van een levensbeschouwelijke instantie. Dat betekent dat 34% dus wel bij een levensbeschouwelijke instantie staat ingeschreven. Dit percentage zegt weinig over de zogenaamde 'kerksheid' van de respondenten, d.w.z. hoe vaak ze naar de kerk, het gebedshuis, de vereniging etc. gaan en hoe actief ze daarbij betrokken zijn. Feitelijk geeft het alleen aan dat ze ingeschreven staan bij een bepaalde levensbeschouwelijke instantie. In de praktijk kan het zo zijn dat deze inschrijving een pure formaliteit is, bijvoorbeeld een overblijfsel van vroeger. Het overgrote deel van deze groep betreft mensen die een godsdienst (dus een theïstische levensbeschouwing) aanhangen. De katholieken vormen met 44% de grootste groep, gevolgd door de hervormden die met 30% zijn vertegenwoordigd. Een groot deel van hen gaf op de enquête aan, dat zij zich vooral thuis voelen bij de vrijzinnige tak van de Nederlands Hervormde Kerk.

Van de 9% van de respondenten die lid is van een andere dan de genoemde instanties is 4% lid van een Samen-op-Weg gemeente⁶, 2% is Evangelisch Luthers, 1% oud-katholiek, 1% vrijmetselaar en tot slot 1% hindoeïstisch.

Affiniteit voor een levensbeschouwelijke stroming of instantie?

Niet van toepassing ⁷	34%
Nee	35%
Ja	31%
<i>Waarvan:</i>	
Rooms-katholiek	15%
Nederlands hervormd	11%
Gereformeerd	4%
Remonstrants	8%
Islamitisch	1%
Joods	5%
Humanistisch	35%
Anders	23%

Tabel 5

Tabel 5 gaat over respondenten die niet officieel lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie, maar wel affiniteit met of sympathie voor een bepaalde richting hebben. Zoals we kunnen zien geeft 31% aan in deze categorie te vallen. Samen met de 34% ingeschrevenen komt dat op 65% van de respondenten die voeling heeft met een levensbeschouwelijke stroming. Dat (de leden van) D66 'niks met levensbeschouwing zou(den) hebben' wordt alleen al door deze cijfers weersproken. Frappant is dat er drie ongeveer even grote groepen zijn.

Opvallend aan tabel 5 is het hoge percentage respondenten dat aangeeft sympathie te hebben voor het humanisme. Ook al zijn er veel respondenten sympathisant van het humanisme, slechts een enkeling treedt toe tot het Humanistisch Verbond. Percentueel gezien is het aantal

⁶ Samen-Op-Weg (SOW) is een samenwerkingsverband van de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken en de Lutherse Kerk.

⁷ Deze groep wordt gevormd door de respondenten die in tabel 4 al aangaf lid te zijn van een levensbeschouwelijke instantie.

humanisten dat bij D66 zit buiten proportioneel hoog. Dit is niet zo onlogisch: er zijn vele mogelijke raakpunten tussen D66 en het humanisme te ontdekken.⁸

Van de 23% van de respondenten die affiniteit heeft met een andere dan de genoemde stromingen, voelt 12% sympathie voor het christendom in het algemeen, 5% heeft affiniteit met een van de Indische godsdiensten, 2% is doopsgezind, 1% liberaal, 1% heeft algemene interesse in levensbeschouwing en 1% is Evangelisch luthers.

Geloof in het bestaan van God?

Ja	38%
Nee	41%
Weet niet	19%

Tabel 6

Tabel 6 geeft aan dat 38% procent van de respondenten in (een) God gelooft. Een iets groter aantal gelooft niet in God. De ontbrekende 2% wordt gevormd door mensen die geloven dat 'er meer is'. Er zijn meer mensen die aangesloten zijn bij een religie of die affiniteit hebben met een religie, dan dat er mensen zijn die in God geloven.

Is D66 antigodsdienstig?

Mee eens	4%
Beetje mee eens	7%
Weet niet	2%
Niet echt mee eens	10%
Niet mee eens	76%

Tabel 7

Het ethische beleid van D66 wordt vooral door religieuze groeperingen in politiek en samenleving bekritiseerd. D66 wordt nog wel eens antigodsdienstigheid verweten als zou D66 godsdienst het liefst zo snel mogelijk naar de marges van de samenleving verbannen. Ofschoon veel respondenten aangaven deze geluiden te herkennen, vindt 86% procent van de respondenten deze aantijging onjuist.

Moet de scheiding van kerk en staat scherper?

Ja	52%
Nee, huidige situatie behouden	41%
Nee, integendeel	5%
Weet niet	2%

Tabel 8

Nederland kent sinds ruim twee eeuwen een scheiding van kerk en staat. Uit historisch oogpunt bekeken betekent deze scheiding van kerk en staat niet dat de staat zich aan de macht van de kerk ontworsteld heeft. Het is juist andersom: de staat mocht zich niet meer bemoeien met religieuze (kerkelijke) aangelegenheden en haar onderdanen dus geen geloof meer opdringen. De godsdienstvrijheid is in die zin dus een belangrijk gevolg van de scheiding tussen kerk en staat. Nederland kent een strikte scheiding van kerk en staat, zeker in vergelijking met enkele andere landen, maar er zijn nog steeds terreinen waarop de scheiding niet absoluut is. Helemaal te voorkomen is dat niet en de vraag is of het wenselijk zou zijn, als het al zou kunnen.

Iets meer dan de helft van de respondenten is niet (helemaal) tevreden over de manier waarop momenteel kerk en staat (godsdienst en politiek) tot elkaar in verhouding staan. Vooral met betrekking tot het bijzonder onderwijs geeft een aantal mensen te kennen dat zij een heroverweging van de huidige situatie wensen. Godsdienst is in hun ogen echt een privé-zaak en zou daarom ook niet meer in de identiteit van de scholen naar voren moeten komen.

⁸ Enkele kernwaarden van het humanisme, zoals zelfbeschikking, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en gelijkwaardigheid, behoren ook tot de D66-uitgangspunten.

Moet de godsdienstvrijheid ondergeschikt gemaakt worden aan het recht op gelijke behandeling?

Ja	49%
Nee	39%
Anders	13%

Tabel 9

De spanning tussen de grondrechten is een notoir dilemma waarover ook de laatste tijd veel te doen is geweest.⁹ In beginsel staan de grondrechten, zoals vermeld in onze Grondwet, niet in een hiërarchische orde tot elkaar, maar is er sprake van een prima facie werking: per keer zullen er belangen afgewogen moeten worden. Drie artikelen in de Grondwet, namelijk het recht op gelijke behandeling (artikel 1), de vrijheid van godsdienst (artikel 6) en de vrijheid van meningsuiting (artikel 7), hebben een zodanige overlapping dat niet meer duidelijk is waar het ene recht begint en het andere eindigt.

Door middel van deze vraag wilde ik peilen hoe D66'ers over dit dilemma denken. Een dilemma waar D66 voor kan komen staan is dat ze zowel het recht op gelijke behandeling als de keuzevrijheid (en daarmee dus de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting) hoog in het vaandel heeft staan. Als zij het zwaartepunt bij het recht op gelijke behandeling legt, dan kan de keuzevrijheid van de mensen beperkt worden en vice versa.

Aan de resultaten kunnen we zien dat bijna de helft van de respondenten vindt dat de godsdienstvrijheid niet onbegrensd is, maar, meer dan tot dusver gebruikelijk is, beperkt moet worden door het recht op gelijke behandeling. Het is logisch te veronderstellen dat deze groep in de praktijk vindt dat beledigende uitspraken van geestelijk leiders ten aanzien van homoseksuelen en discriminatoire handelingen van bijvoorbeeld de SGP ten aanzien van vrouwen niet meer getolereerd moeten worden. Te verwachten is daarentegen dat de andere 39% daar anders over denkt: zij benadrukken het illusoire karakter van de godsdienstvrijheid en de vrijheid van meningsuiting, wanneer ze onderworpen wordt aan het principe van de non-discriminatie. Wel benadrukken velen dat er als ongeschreven regel nog altijd het *fatsoen* als maatstaf geldt: mensen kunnen hun mening of overtuiging ook zó formuleren, dat ze daarmee bepaalde bevolkingsgroepen niet onnodig kwetsen.

Is godsdienst gevaarlijk of bindend?

Bindend	35%
Weet niet (neutraal)	20%
Gevaarlijk	20%

Tabel 10

De ontbrekende 25% wordt gevormd door de respondenten die ingevuld hebben dat godsdienst in hun ogen twee kanten kent: een bindende kant (binnen een homogene groep) en een gevaarlijke kant (buiten de groep). Sommige mensen vulden 'neutraal' in, dat wil zeggen dat ze religie eigenlijk noch als gevaarlijk noch als bindend zien. Dat 20% van de respondenten godsdienst gevaarlijk vindt en nog eens 25% gevaarlijke kanten in godsdienst ziet, kan te maken hebben met het actuele maatschappelijke klimaat waarin vooral de fundamentalistische uitwassen van religie in het nieuws komen en met de gebeurtenissen van en na 11 september 2001.

⁹ Zie hiervoor ook: Boris Dittrich, Paul Cliteur en Tineke van den Klinkenberg i.s.m. het Humanistisch Verbond, *Is jouw publieke ruimte even groot als de mijne? De spanning tussen grondrechten, fatsoens- en gedragsregels*. Amsterdam 2002

2.3 De resultaten gespecificeerd naar categorieën

Op basis van de hierboven vermelde resultaten, kunnen de respondenten wat levensbeschouwing betreft ingedeeld worden in drie categorieën.

Categorie a wordt gevormd door de respondenten die bij geen enkele levensbeschouwelijke instantie zijn aangesloten en ook geen sympathie hebben voor een bepaalde richting. Hiertoe behoort 35% van de respondenten (91 in aantal).

Categorie b wordt gevormd door de respondenten die weliswaar bij geen enkele levensbeschouwelijke instantie lid zijn, maar wel sympathie koesteren voor een van de stromingen (de sympathisanten). Hiertoe behoort 31% van de respondenten (81 in aantal). Bij het lezen van onderstaande stukken moet men beseffen dat een derde van categorie b gevormd wordt door humanisten. Feitelijk bestaat categorie b dus uit mensen die òf sympathie hebben voor een godsdienst, maar geen lid zijn van een desbetreffende organisatie, òf mensen die humanist zijn.

Categorie c wordt gevormd door de respondenten die lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie. Hiertoe behoort 34% van de respondenten (88 in aantal). Zoals ook hierboven al aangegeven: het aangesloten zijn bij een organisatie geeft natuurlijk geen garantie of mensen ook daadwerkelijk actief zijn in de organisatie. Van categorie c is 92% lid van één van de gevestigde christelijke kerken. De overige 8% is lid bij een niet-godsdienstige levensbeschouwelijke instantie (vooral humanisten).

Leeftijd

	Categorie a	Categorie b	Categorie c
Ouder dan 65	5%	14%	25%
40 tot 65	60%	59%	53%
25 tot 40	29%	26%	19%
Jonger dan 25	5%	1%	2%

Tabel 11

De gedachte dat levensbeschouwing vooral nog bij ouderen leeft, wordt ten dele bevestigd door tabel 11. Van de mensen die niks hebben met levensbeschouwing is slechts 5% ouder dan 65, terwijl van categorie c een kwart ouder is dan 65. Zij zijn daarentegen weer ondervertegenwoordigd in de leeftijdsgroepen tot 65, terwijl categorie a daar enigszins is oververtegenwoordigd. De cijfers van de sympathisanten komen bij alle leeftijden bijna overeen met het gemiddelde. Ook al verschillen de leeftijden tussen de categorieën wel degelijk, nog altijd heeft 26% van de respondenten tussen de 25 en 40 jaar affiniteit met een levensbeschouwing en 19% is ook lid van een levensbeschouwelijke instantie.

Geslacht

	Categorie a	Categorie b	Categorie c
Man	71%	57%	69%
Vrouw	29%	43%	31%

Tabel 12

Opvallend aan tabel 12 is dat qua geslacht de percentages van categorie c redelijk overeen komen met de gemiddelde percentages. De verschillen zitten deze keer vooral in categorie b. Daar scheelt het percentage mannen en vrouwen niet veel. Kennelijk is er op dit punt een onderscheid tussen mannen en vrouwen te bemerken: vrouwen die niet lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie hebben vaker wel nog sympathie voor een stroming. Mannen zien dit meer zwart-wit: òf ze zijn echt ergens bij aangesloten, òf ze hebben er niks mee van doen.

Opleidingsniveau

	Categorie a	Categorie b	Categorie c
WO/HBO	88%	89%	77%
MBO	7%	6%	6%
Middelbare school	5%	5%	16%
Anders			1%

Tabel 13

De respondenten uit categorie c zijn iets lager opgeleid dan het gemiddelde. Ze hebben minder vaak een hogere opleiding genoten en vaker alleen middelbare school. Categorie a en b tonen bijna identieke cijfers.

Is D66 antigodsdienstig?

	Categorie a	Categorie b	Categorie c
Mee eens	1%	2%	8%
Beetje mee een	3%	10%	9%
Weet niet	1%	2%	3%
Niet echt mee eens	7%	11%	15%
Niet mee eens	88%	74%	66%

Tabel 14

Van de respondenten die geen enkele verbondenheid hebben met levensbeschouwing, vindt 95% het echt onjuist dat D66 antigodsdienstig zou zijn. Ze leverden vaak vurig commentaar op de vraag: "Het is evident dat een areligieuze opstelling door religieuzen als antireligieus wordt ervaren, want de hieruit voortvloeiende opstelling ten aanzien van ethische kwesties als euthanasie, het homohuwelijk en bijzondere scholen druist al snel in tegen wezenlijke, religieus gemotiveerde opvattingen van religieuzen".¹⁰ Een ander meent: "D66 snijdt issues aan die gelovigen niet willen bespreken, maar dat maakt D66 nog niet antigodsdienstig". Een enkeling die het wel met de stelling eens is zegt: "D66 negeert over het algemeen religieuze standpunten of standpunten gebaseerd op religieuze overtuiging".

De sympathisanten tonen ook in deze stelling percentages die in de buurt van het gemiddelde liggen. Eigenlijk zijn er geen uitschieters. Enkele opmerkingen van deze categorie: "Vanuit de Bijbel of Koran geredeneerd kan ik me wel voorstellen dat mensen denken dat D66 antigodsdienstig is". Een ander zegt: "Ik ben het er niet mee eens. Het maken van eigen keuzes ten aanzien van zelfbeschikking en autonomie heeft niets te maken met antigodsdienstigheid. Dit moet dus nóg duidelijker gemaakt worden".

De mensen die lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie vinden vaker dat D66 antigodsdienstig is, zij het dat dit nog steeds slecht 8% betreft. Ze vulden minder uitgesproken 'niet mee eens' in. Enkele opmerkingen van hun kant: "Mee eens. Niet zozeer de nadruk op de menselijke autonomie als wel het zich bewust afzetten van D66 tegen en het bewust afzijdig houden van kerkelijke en religieuze groeperingen en gevoelens". Een ander die de vraag met 'ja' beantwoordde: "Mijn contacten met provinciale politici en andere D66-bestuurders geven blijk van een desinteresse op religieus terrein. Een gemiste kans!". Een respondent uit categorie c die het er juist niet mee eens benadrukt dat het D66-gedachtengoed juist goed aansluit bij vrijzinnig godsdienstige opvattingen.

Moet de scheiding van kerk en staat scherper?

	Categorie a	Categorie b	Categorie c
Ja	67%	54%	34%
Nee	25%	40%	60%
Nee, integendeel	7%	5%	3%
Weet niet	1%	1%	2%

Tabel 15

¹⁰ De commentaren van de respondenten die ik bij deze en de andere vragen naar voren laat komen, zijn over het algemeen representatief voor wat de gemiddelde respondent invulde. Het betreft dus geen extremen. Dit om geen scheef beeld te krijgen.

Tabel 15 levert duidelijke cijfers: mensen uit categorie a, dus degenen die niet ingeschreven staan bij een levensbeschouwelijke instantie, vinden dat de scheiding van kerk en staat scherper getrokken mag worden in Nederland. Ze vinden dit veel vaker dan gemiddeld. Velen gebruikten de keuzeruimte om nog extra opmerkingen te maken. Dit commentaar was meestal fel, vooral ook ten opzichte van het bijzonder onderwijs. Enkele citaten: "Ik ben het met Van Boxtel eens: schaf het bijzonder onderwijs maar af". Velen geven te kennen dat ze godsdienst als een privé-zaak of als een vrijetijdsbesteding zien. Slechts een klein deel laat totaal andere geluiden horen: "Nee, integendeel. Het optreden van de staat wordt gestuurd door normen en waarden. Deze zijn gebaseerd op normen en waarden van de mensen in onze samenleving, inclusief hun levensovertuiging. Religies mogen dus doorklinken in het optreden van de staat". En een ander: "Nee. Van oudsher zijn het juist religieuze instituten geweest die het sociale leven inhoud en vorm gaven en niet de overheid. Dus is het logisch dat ze vandaag de dag nog een vinger in de pap hebben".

Sympathisanten hebben een lichte voorkeur voor een scherpere scheiding van kerk en staat, maar zijn al minder uitgesproken. Ze zitten met de beantwoording van deze vraag, net zoals bij de meeste andere vragen, zo ongeveer op het gemiddelde. Enkele van hun opmerkingen: "Nee. Met Van Boxtel ben ik het zeer oneens om het bijzonder onderwijs af te schaffen. Deze uitspraak stoorde mij zeer". En: "Nee. Kerkgenootschappen vervullen, zoals vele andere organisaties, een nuttige maatschappelijke functie". Enkele voorstanders van een scherpere scheiding meenden: "Ja, want één van de grootste fouten in ons systeem is o.a. de financiering van het onderwijs in relatie tot denominatie" en "de scheiding van kerk en staat is een voorwaarde voor beheersing van fundamentalisme".

Van de respondenten die lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie vindt het merendeel dat de situatie in Nederland momenteel prima is. Een meerderheid wil de huidige situatie handhaven. Zij menen dat het geloof en haar instanties een zeer nuttige rol in de maatschappij spelen en dat die rol zeker niet minder moet worden. Zij menen bovendien dat het ook niet mogelijk is om dergelijke dingen op te leggen ("Bevochten verworvenheden uit het verleden laten zich niet zonder meer wegsaneren").

Moet de godsdienstvrijheid ondergeschikt gemaakt worden aan het recht op gelijke behandeling?

	Categorie a	Categorie b	Categorie c
Ja	47%	47%	51%
Nee	42%	35%	40%
Anders	11%	19%	9%

Tabel 16

Opvallend aan de beantwoording van deze vraag is dat de percentages tussen de categorieën niet zoveel verschillen. Er wordt ongeveer net zo vaak met 'ja' als met 'nee' geantwoord. De D66-leden zijn over deze vraag dus verdeeld en hun mening heeft geen causaal verband met de mate van levensbeschouwelijkheid. De respondenten uit categorie c hebben alleen minder vaak 'anders' aangekruist dan de respondenten uit de andere categorieën.

In categorie a gaf men als extra commentaar: "Ja, want men mag groeperingen en/of individuen niet beschadigen en zich vervolgens verschuilen achter levensovertuiging en dan vervolgens vrijuit gaan" of "discriminatie onder de dekmantel van religie mag niet worden getolereerd". Velen benadrukten bovendien het fatsoen als graadmeter. Enkele respondenten die 'nee' invulden motiveerden dat zo: "Vanzelfsprekend staan de parallelle grondwetbepalingen soms op gespannen voet met elkaar, maar in voorkomende gevallen zal een afweging gemaakt moeten worden". Of: "Mensen moeten vrij zijn hun mening te geven, ongeacht of dit gebaseerd is op een religieuze dan wel een andere overtuiging".

Is godsdienst bindend of gevaarlijk?

	Categorie a	Categorie b	Categorie c
Bindend	14%	36%	56%
Weet niet / neutraal	29%	15%	15%
Gevaarlijk	33%	25%	3%
Beide	24%	25%	26%

Tabel 17

Opvallend aan tabel 17 is dat er grote verschillen zijn tussen de drie categorieën.

In categorie a kijkt men het meest negatief aan tegen godsdienst: 33% beschouwt godsdienst als gevaarlijk. Enkele opmerkingen van mensen die dat vinden: "Godsdienst is een gevaar voor de cohesie van de maatschappij vanwege de toenemende diversiteit" en "uit naam van godsdienst gebeuren de meest vreselijke dingen (Noord-Ierland, Iran, Afghanistan, Israël)". De 24% die meent dat godsdienst zowel bindende als gevaarlijke elementen in zich heeft motiveert dat op de volgende wijze: "Godsdienst kan zowel bindend als gevaarlijk zijn, maar dat is afhankelijk van de sociale, economische en maatschappelijke omstandigheden waarin religie een reddingsboei, een laatste strohalm, lijkt te zijn geworden" en "godsdienst is bindend, mits met mate beleefd. Dus géén fundamentalisme en fanatisme". Slechts een klein aantal ziet godsdienst als een bindend element.

De categorie van sympathisanten is al een stuk positiever over godsdienst: 'slechts' 25% ziet godsdienst als gevaarlijk en ook 25% meent dat godsdienst zowel gevaarlijke als bindende eigenschappen in zich draagt: "Godsdienst kan heel gevaarlijk zijn, juist daarom moeten we zoeken naar gemeenschappelijke waarden en normen" of "het hangt af van de levensbeschouwing of godsdienst". Daarnaast ziet 36% godsdienst als (mogelijk) bindend: "Het kan bindend zijn. Alle grote religies hebben een gemeenschappelijke basis, daar moet de nadruk op worden gelegd".

De mensen die lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie staan lijnrecht tegenover de mensen die noch lid noch sympathisant zijn van een levensbeschouwelijke instantie: van hen vindt slechts 3% godsdienst gevaarlijk ("het zou een bindend element moeten zijn, maar de geschiedenis leert dat het dat nooit is. Integendeel"). 15% weet het niet of is neutraal, 26% antwoordde met 'beide' en de meerderheid ziet godsdienst als een bindende factor: "Belangrijke politieke en culturele voortrekkers, ook uit de recente Europese geschiedenis, putten hun inspiratie juist uit hun wereld- of levensbeschouwing".

3. De interviews

3.1 De geïnterviewde politici

In juni en juli 2002 heb ik de volgende personen geïnterviewd:¹¹

1. Bert Bakker
2. Els Borst
3. Roger van Boxtel
4. Laurens Jan Brinkhorst
5. Boris Dittrich
6. Vivien van Geen
7. Francine Giskes
8. Jacob Kohnstamm
9. Ursie Lambrechts
10. Annelies Verstand
11. Stefanie van Vliet

Alle geïnterviewden heb ik dezelfde vragen voorgelegd.¹² Een groot deel van de vragen werd ook in de enquête gesteld. Hieronder staan de gesprekken per thema weergegeven.¹³

3.2 De levensbeschouwelijke achtergrond van de geïnterviewde politici.

Ook de politici vroeg ik naar hun levensbeschouwelijke achtergrond of sympathieën. Daarnaast wilde ik weten op welke wijze ze in hun politieke leven in aanraking met levensbeschouwing komen (of zijn gekomen). Op het politieke vlak had elke politicus regelmatig contact met zowel de christelijke partijen in de Tweede Kamer, als met levensbeschouwelijke groeperingen in de samenleving. Vooral op het gebied van gezondheidszorg, integratie, onderwijs en justitie hadden de verantwoordelijke politici veel contacten (vrijwillig, maar soms ook verplicht) met levensbeschouwelijke vraagstukken en groeperingen.

Veel politici gaven aan een grote persoonlijke interesse te hebben voor levensbeschouwing in het algemeen. Onder hen vinden geschiedenisboeken, confessionele kranten en literatuur à la Maarten 't Hart gretig aftrek. Velen komen uit een van oorsprong christelijk nest, maar hebben zelf de kerk vaarwel gezegd. Opvallend is de gemeenschappelijke weerzin tegen de *institutie* kerk. Met 'geloven' en zingeving in het algemeen hebben de meesten wel veel op. Levensbeschouwing in geïnstitutionaliseerde vorm is echter niet geliefd, mede vanwege de betutteling en morele arrogantie die van dergelijke instituties uitgaat. Bovendien gaven velen aan dat zij voor zichzelf een onderscheid maken tussen politieke overtuiging en levensbeschouwing of religie. Velen gaven aan dat ze op politiek vlak de democratie, de grond- en mensenrechten, de gelijkwaardigheid van de mens en de menselijke zelfbeschikking als hoogste waarden beschouwen. Daarnaast kunnen ze dan nog een godsdienstige overtuiging aanhangen, maar dat staat los van hun politieke idealen. Ik signaleer hier wel een verschil tussen humanisten enerzijds, en de politici die een godsdienst aanhangen anderzijds. Humanisten hebben vaker één maatschappijvisie, die zowel voor het privé-leven, als voor de gehele maatschappij en politiek van toepassing is. Godsdienstige politici zien de godsdienst als een privé-zaak die niet met hun politieke overtuiging samenvalt. Zij willen geen vermenging van godsdienst en politiek.

Geen van de politici is een regelmatige kerkganger. Van de elf personen zijn er vier van huis uit katholiek, te weten Ursie Lambrechts, Annelies Verstand, Vivien van Geen en Roger van Boxtel. Slechts Ursie Lambrechts is nog lid van de katholieke kerk, alhoewel dat ook meer een formaliteit is. Roger van Boxtel noemt zichzelf agnost. Francine Giskes is opgegroeid met de oud-katholieke kerk.

¹¹ Zie in de bijlagen de toenmalige functie binnen D66 van de (oud) politici.

¹² Ik heb mij voor de vraagstelling mede laten inspireren door Ab Harrewijn in zijn boekje *'Bijbel, Koran, Grondwet. Gesprekken over godsdienst en politiek'*. Amsterdam, 2002

¹³ In de behandeling van de enquête heb ik telkens over levensbeschouwing gesproken. Religie heb ik als een onderdeel daarvan beschouwd. In de gesprekken met de politici is dit onderscheid minder consequent, omdat zij de verschillende benamingen door elkaar gebruikten. Het zou de authenticiteit van hun woorden niet ten goede komen, wanneer ik dat overal zou veranderen. Vandaar dat in hoofdstuk 3 de beide begrippen naast en door elkaar gebruikt worden.

Daar is zij niet meer bij aangesloten, maar ze heeft er wel veel sympathie voor. Daarnaast heeft ze veel sympathie voor het humanisme.

Vier politici zijn humanist en/of lid van het Humanistisch Verbond, te weten Jacob Kohnstamm, Annelies Verstand, Boris Dittrich en Vivien van Geen. Laurens Jan Brinkhorst is Nederlands hervormd opgegroeid, heeft daar nog steeds veel voeling mee, maar hij heeft ook veel sympathie voor het humanisme ("maar ik ben te gelovig om een echte humanist te zijn").

Bert Bakker is van huis uit Nederlands hervormd, maar doet daar nu niks meer mee. Wel heeft hij grote belangstelling voor levensbeschouwing in het algemeen. Els Borst is ook van huis uit Nederlands hervormd, maar is al van jongs af aan buitenkerkelijk. Haar levensbeschouwing ligt dicht bij het humanisme.

Stefanie van Vliet is nergens bij aangesloten, maar heeft wel belangstelling voor levensbeschouwing in het algemeen. Het humanisme heeft haar sympathie.

3.3 Over de positie van D66 ten opzichte van levensbeschouwing

Net zoals in de enquête heb ik ook de politici de vraag 'is D66 antigodsdienstig?' gesteld. In de enquête werd daar door de overgrote meerderheid met 'nee' op geantwoord. De politici zijn helemaal unaniem: ze herkennen allen de geluiden, maar niet één politicus vindt dat er wel iets van waar is. Er zitten bovendien veel gelovigen in de partij. Zij zien echter de democratie en de democratische rechtsstaat als politiek hoogste goed, niet hun levensovertuiging. Hun godsdienstige overtuiging staat dus los van hun politieke idealen. Religieuze argumenten worden door hen niet in de politiek geaccepteerd. De D66-politici signaleren wel dat orthodox gelovigen en christelijke politieke partijen grote moeite hebben met hun ethische beleid ("soms lijkt het wel alsof het CDA ons als de antichrist ziet"). Alle D66-politici hebben er veel sympathie voor als mensen religieus geïnspireerd in het leven staan, zolang ze anderen maar niet beknotten in hun levensovertuiging.

Borst geeft aan dat D66 heel respectvol met levensbeschouwelijke zaken om gaat, maar dat de partij absoluut geen behoefte heeft om godsdienst en politiek te mixen in het politieke debat. Waar D66 grote moeite mee heeft, is dat religieuze politici hun godsdienst en standpunten willen opdringen. "En dan worden we venijnig", aldus Borst. Ze voegt eraan toe dat ze het spijtig vindt dat bepaalde mensen niet kunnen slapen vanwege haar ethische wetgeving, maar D66 heeft altijd het principe uitgedragen dat de mogelijkheid van bijvoorbeeld euthanasie en abortus er moet zijn. Niemand hoeft daar gebruik van te maken en er wordt niemand iets tegen zijn zin opgelegd. Van Boxtel vindt dat de overheid, en ook D66, al veel aandacht besteedt aan religie. Je kunt ook overdrijven. Van Boxtel ziet één hoogste belang, en dat is dat iedereen, ongeacht afkomst of levensbeschouwing, hier zijn weg kan vinden, met respect voor elkaar. Het enige hoogste verbindende element is de verzameling democratisch vastgelegde rechtsregels. Die moeten de ruimte markeren van de vrijheid die we elkaar gunnen. Van Geen merkt op dat de fundamentele democratische uitgangspunten van D66 op gespannen voet staan met de superioriteitsgedachte die inherent is aan godsdienst. Met die aspecten van godsdienst kan D66 niet goed overweg. Maar juist wel met de sociale of zingevende aspecten van godsdienst.

3.4 Over de rol van levensbeschouwing en haar instanties in de 21^e eeuw

Mensen houden zich nog altijd bezig met zingeving en spiritualiteit, aldus Bakker, maar veel individualistischer, minder in geïnstitutionaliseerde vorm. Allerlei verworvenheden van de verzuiling zijn nu uitgegroeid tot machtsposities en koepelorganisaties. Ga je vanuit een levensbeschouwelijke inspiratie dingen doen waarvan je het gevoel hebt dat de samenleving beter wordt, dan vindt Bakker dat prachtig. De instituties moeten echter uitkijken dat ze niet in morele superioriteit en betutteling vervallen, zoals dat de afgelopen decennia regelmatig gebeurd is. Door de bezuinigingen van de afgelopen twintig jaar op het welzijnswerk, aldus Dittrich, zijn veel van deze taken in handen van kerkelijke en religieuze organisaties komen te liggen. Veel kerken en moskeeën halen daardoor met sociale activiteiten allerlei mensen binnen de religieuze sfeer. Van Geen vertelt dat kerken en levensbeschouwelijke stromingen formeel buiten de overheid staan, maar toch een bepaald gezag hebben waarmee ze thema's aan de orde kunnen stellen en standpunten naar voren kunnen schuiven. Neem nu de uitspraak van bisschop Muskies dat wanneer je honger hebt, je een brood mag wegnemen. Dat had een vertegenwoordiger van de overheid of politiek nooit kunnen zeggen. Van Geen ziet de morele boodschap die er van dergelijke uitspraken uitgaat als een gunstige bijdrage aan de samenleving. Het is ook goed dat verschillende instanties als bijvoorbeeld de katholieke kerk en het Humanistisch Verbond zich mengen in het openbare debat, bijvoorbeeld over euthanasie. Het maatschappelijke karakter van levensbeschouwing, zoals het maatschappelijk werk dat haar instituties

verrichten, en de existentiële hulp die ze velen biedt, verrijkt de samenleving. Giskes daarentegen ziet de rol van levensbeschouwing vooral op individueel niveau. Het kan voorzien in een kader waarbij de mensen een zeker houvast voelen en het kan antwoorden bieden op de vraagstukken waarmee mensen worstelen. Maar de levensbeschouwelijke instituties getuigen vaak van een geweldige maatschappelijke arrogantie, met kerken die bepaalde maatschappelijke velden claimen. Ook politieke uitspraken en bemoeienissen keurt Giskes af. Religie is wat haar betreft vooral een privé-aangelegenheid.

Van Boxtel meent dat levensbeschouwelijke gemeenschappen (onderling) regelen, wat voor de overheid moeilijk te realiseren is. In het maatschappelijke werk dat ze verrichten en in hun hulp voor de sociaal zwakkeren zijn ze bondgenoten van de overheid.

3.5 Over de scheiding van kerk en staat

Alle politici benadrukken het belang van een strikte scheiding van kerk en staat. Velen staan het dialoogmodel voor: de overheid moet in voortdurend gesprek staan met de verschillende levensbeschouwingen. Wel moet het initiatief hiertoe komen van de levensbeschouwelijke instanties zelf. De overheid moet in gesprek zijn met bijvoorbeeld een kerk zoals zij ook in gesprek is met een vakbeweging. Over de instituties heeft de overheid wel het een en ander te zeggen, over de geloofsinhoud helemaal niets. De overheid mag in die zin dus niet normatief optreden. De D66-fractie praat eens per jaar met representanten van de verschillende levensbeschouwelijke instellingen in Nederland (wel op verzoek van laatstgenoemden). Dan worden er allerlei relevante thema's besproken en er wordt van gedachte gewisseld over verschillende actuele zaken.

Brinkhorst benadrukt dat het religieuze leven een nuttige bijdrage kan leveren aan een land. Dat het goed is dat er religies bestaan is te zien aan landen waar religie actief is tegengewerkt, zoals de voormalige Sovjet Unie. In zulk soort landen verloor de samenleving veel van zijn bindende elementen aan andere ideologieën. De vele christelijke elementen die er nog zijn in de samenleving en bij de overheid, zijn alleen te begrijpen vanuit een historisch besef. Mensen moeten weten waar ze vandaan komen, voordat ze weten waar ze naar toe moeten. Het joods-christelijk en humanistisch gedachtegoed, en in zekere mate ook de islam, vormt een deel van onze geschiedenis. Als je die zou weggakken houd je een hele steriele samenleving over. Voorts meent hij wel dat de overheid misschien onvoldoende maatregelen neemt die aan de ene kant begrip tonen voor de levensbeschouwelijke pluriformiteit die er in Nederland is, maar aan de andere kant duidelijk maken wat de scheiding tussen kerk en staat in Nederland precies inhoudt. In andere landen bestaat die scheiding immers niet altijd, of wordt hij wel eens tegengewerkt.

Borst benadrukt hoe belangrijk contacten met geestelijk leiders zijn om beleid te kunnen implementeren. Zo kan je predikanten aansporen om in hun gemeentes te pleiten voor inenting en dergelijke.

Kohnstamm ziet kerk en staat als twee afzonderlijke entiteiten die qualitate qua met elkaar te maken krijgen. De overheid mag zich best met de instituties bemoeien en moet zich bovendien bereid tonen 'zaken te doen' met de verschillende instanties en personen om bepaalde dingen geregeld te krijgen. Zo is in een stad als Amsterdam zo nu en dan een gesprek met de imam echt noodzakelijk. De subsidie die de levensbeschouwelijke instanties krijgen, is voor Kohnstamm geen probleem: als de overheid dat soort dingen niet meer zou doen, dan zouden allerlei kleine organisaties en instellingen niet meer kunnen bestaan. Ook Dittrich vindt het een goede zaak dat de overheid bijvoorbeeld de geestelijk verzorgers in gevangenissen betaalt. Veel mensen in gevangenissen gaan zich op een gegeven moment existentiële vragen stellen. Voor de samenleving is het goed dat deze mensen geestelijke bijstand krijgen (van welk pluimage dan ook), zodat ze niet totaal verward in de samenleving herintreden. De scheiding van kerk en staat blijft hier zichtbaar in het feit dat de overheid zich niet bemoeit met de inhoud van de gesprekken.

Van Boxtel is voorstander van een 'behoorlijk stevige scheiding', maar dat neemt niet weg dat er interactie en verbindingen moeten zijn, in de zin van open kanalen, zodat je activiteiten op elkaar kunt afstemmen. Want voor een deel bewegen overheid en politiek aan de ene kant en levensbeschouwelijke instanties aan de andere kant zich op dezelfde terreinen. Wanneer een instelling als het Leger des Heils allerlei maatschappelijke taken op zich neemt, mag daar best subsidie aan gegeven worden. Ook betaalt de overheid mee aan kerkelijke leergangen en er wordt nu ook gepleit voor een Nederlandse imamopleiding. Formeel gezien betekent dit een niet absolute scheiding van kerk en staat. Je kunt zeer radicaal zijn en zeggen dat er helemaal geen banden, dus ook geen financiële, mogen zijn, maar daarvoor pleit geen van de politici (alhoewel een enkeling er wel naar neigt).

Voor Bakker betekent de scheiding van kerk en staat dat iedereen in zijn eigen privé-domein, dus het domein dat hij zelf beheert en betaalt, alle ruimte krijgt om te doen en te belijden wat hij wil. Bakker benadrukte hoe belangrijk hij het vindt dat iedereen in Nederland zo maximaal mogelijk kan beslissen over het eigen leven. Lambrechts merkt op dat de scheiding van kerk en staat inderdaad niet altijd loepzuiver is. Bijvoorbeeld wanneer een politicus volledig handelt vanuit de bijbel en daardoor zijn religieuze motieven met zich mee draagt in de politieke arena. Vele andere politici vinden dat geloof een privé-aangelegenheid is en niet geschikt voor politiek. Daarom zou geen van de politici lid kunnen zijn van het CDA, hoe gelovig ze ook zouden zijn. Zoals Borst het verwoordt: "Al zou ik met de bijbel opstaan en met de bijbel naar bed gaan, dan nog zou ik mijn politieke handelen baseren op andere gronden. In de politiek baseer je je niet op je geloof". Over vermenging van kerk en staat, bijvoorbeeld over 'God zij met ons' op de rand van de euro, zegt zij: "Het staat op de rand, maar het is ook op de rand". Giskes meent dat de staat er slechts voor hoeft te zorgen dat godsdienst kan bestaan in een land, net zoals andere instituties moeten kunnen bestaan. Ook zij vindt het verwerpelijk om vanuit een religieuze overtuiging de staat te organiseren.

3.6 Over de spanning tussen de grondrechten

Op pagina 6 is al vermeld dat drie artikelen in de Grondwet, te weten de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van godsdienst en het recht op gelijke behandeling, een zodanige overlapping hebben dat niet meer duidelijk is waar het ene recht begint en het andere eindigt. Moet de rechter van geval tot geval een oordeel vellen? Of moet de politiek meer duidelijkheid verschaffen? Welke keuze maken de D66-politici in de spagaat tussen de grondrechten?

Enkele politici laten artikel 1 prevaleren. Van Vliet vindt dat enkele misstanden, zoals de imams die beledigende uitspraken kunnen doen met een beroep op hun geloof en de SGP die vrouwen mijdt, gewoon niet door de beugel kunnen. Daarom weegt artikel 1 voor haar het zwaarst. Fatsoen zou de grens moeten zijn, het gaat erom hoe je de dingen zegt. Niet alles moet kunnen en zeker niet alles moet zomaar gezegd kunnen worden. Ook Van Geen wil de vrijheid van godsdienst niet al te ver oprekken. Mensen mogen welk godsdienst dan ook belijden, maar dat is geen vrijbrief om mensen ook te kwetsen. Giskes ziet de godsdienstvrijheid het liefst identiek aan de vrijheid van meningsuiting. Zodra een godsdienst de ruimte beperkt, zowel fysiek als geestelijk, of zodra er gediscrimineerd wordt, loop je tegen de grenzen aan. Verstand vertelt over de aanbeveling die ze van een speciale commissie van de VN heeft gekregen waarin stond dat het een schande is en in strijd met het VN-vrouwenverdrag dat de overheid het toestond dat een politieke partij vrouwen verbiedt om volwaardig lid te worden van die partij. Nederland heeft zich hier veel te weinig druk om gemaakt. Zeker als je kijkt wat er nu voor een ophef rondom de imams is. Want in principe gaat het om dezelfde problematiek. Verstand vindt dat het oproepen om je vrouw te slaan fundamenteel in strijd is met de grondrechten en de mensenrechten. Het kan dus niet, ook al worden de uitspraken in de moskee gedaan. Wat betreft de SGP: Verstand heeft veel vertrouwen in het zelfreinigend vermogen van democratische processen. Een prachtig voorbeeld van de werkende democratie noemt zij de verkiezing van Tineke Huizinga in de Tweede Kamer voor de ChristenUnie.

Dittrich daarentegen ziet artikel 1 voornamelijk gericht op de overheid, de overheid mag niet discrimineren, d.w.z. niet ongelijk behandelen in gelijke gevallen. De mensen hebben weliswaar vrijheid van meningsuiting, maar die is niet onbegrensd. Twee uitspraken van de Hoge Raad hebben bepaald dat mensen wel discriminerende uitspraken mogen doen en handelingen mogen verrichten met een beroep op de godsdienstvrijheid en niet met een beroep op de vrije meningsuiting. De facto is het nu dus zo dat religieuze mensen meer kwetsende opmerkingen mogen maken dan niet religieuze mensen. Zou je dit niet hanteren, dan is de godsdienstvrijheid in de ogen van Dittrich illusoir. Uiteraard zit Dittrich niet te wachten op kwetsende uitspraken, maar als mensen met hun gedachten (en vooroordelen) naar buiten treden, kan je er ten minste argumenten tegenin proberen te brengen en de tegenpartij wijzen op de achterlijkheid van zijn standpunten.

Bakker meent dat je niet te snel (selectief) verontwaardigd moet zijn en ook niet te politiek correct. Centraal staat dat iedereen in deze samenleving van een ander mag vragen om met respect behandeld te worden. Waar onnodig gekwetst en beledigd wordt, is het gepast dat de rechter een oordeel velt. Ook Kohnstamm vindt dat mensen niet bang moeten zijn om te zeggen wat ze denken, mits er maar van fatsoen en respect getuigd wordt. Maar het is niet de bedoeling dat mensen bij alles zich afvragen: kan ik dit wel zeggen? Ook Van Boxtel geeft aan dat er nog altijd iets van fatsoen is om grenzen aan te geven. Hij beschouwt de vrijheid van meningsuiting als het hoogste goed, maar hij benadrukt dat nodeloos beledigen echt niet nodig is. En bovendien zijn alle grondrechten verwoord met 'behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet'. Zoals ook hierboven al aangegeven, maken de spelregels van de democratie ruimte voor de godsdienstvrijheid, en niet andersom.

Brinkhorst staat zeer positief tegenover een actief religieus leven in een land. Hij meent dat het liberale adagium 'de vrijheid van de een wordt begrensd door de vrijheid van de ander' hierop van toepassing is. Godsdienstvrijheid betekent voor hem dat mensen uiting mogen geven aan hun diepste gevoelens, waarin ze de plaats van de mens tegenover de samenleving, de plaats van de mens tegenover elkaar en de plaats van de mens in vertikaal verband bepalen. De overheid moet daar maximale ruimte voor geven. Wanneer het leidt tot intoleranties of de vrijheid van anderen echter inperkt, dan is het uiteraard de taak van de overheid om daar paal en perk aan te stellen. Bovendien moeten we niet vergeten dat godsdienst vaak wordt ingezet voor staatsdoeleinden. Kijk bijvoorbeeld maar naar het conflict tussen India en Pakistan.

Met veel politici kwam ook de discussie over het bijzonder onderwijs en artikel 23 aan de orde. Velen hadden een mening over het onderwerp klaarliggen, mede gezien de uitspraken van Van Boxtel (in de hoedanigheid van minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid). Van Boxtel zei dat wanneer er binnen het bijzonder onderwijs stelselmatig leerlingen geweigerd worden en wanneer enkele andere misstanden, die hiermee samenhangen, niet opgelost kunnen worden, dat dan het bijzonder onderwijs beter afgeschaft kan worden. Hij ziet het bijzonder onderwijs als een overblijfsel van een samenleving die niet meer bestaat. Bovendien is artikel 23 ook niet meer een artikel van de ouders, het is een artikel van instituties geworden, van bestuurdersnetwerken. Ook van Vliet is voor afschaffing van het bijzonder onderwijs. Het werkt volgens haar desintegrerend en het godsdienstig karakter van het bijzonder onderwijs is toch marginaal geworden. Het liefst ziet ze openbare scholen met aandacht voor alle levensbeschouwingen. Jouw specifieke godsdienst kan je dan thuis of in de kerk, moskee, sjoel etc. belijden. Giskes denkt daar precies hetzelfde over. Ook Verstand vindt het volkomen terecht dat artikel 23 aan de kaak gesteld wordt. Als overheid moet je in een multiculturele samenleving geen bijzonder onderwijs bevorderen, omdat het segregatie veroorzaakt.

Het officiële D66-standpunt wordt verwoord door Lambrechts, die meent dat artikel 23 helemaal niet zo absoluut is, als waar aanspraak op wordt gemaakt. Sommige scholen claimen de absolute vrijheid van inrichting, terwijl Lambrechts artikel 23 toch echt anders interpreteert. Neem nu het Maimonides-arrest, waarbij een joodse school een leerling weigerde, omdat zijn moeder niet door de juiste rabbijn ingezegend was. Er zijn meerdere voorbeelden van scholen waar kinderen om duistere redenen geweigerd worden. D66 vindt dat wanneer de ouders en hun kind de grondslagen van een school onderschrijven, een kind nooit geweigerd mag worden door die school. Kortom, als ouders en leerlingen de beginselen van een school onderschrijven en respect tonen, dan is dat voldoende om toegelaten te worden tot het bijzonder onderwijs. Alleen mensen die jouw signatuur absoluut niet respecteren, hoef je als organisatie niet toe te laten. Volgens Lambrechts staat het afschaffen van het bijzonder onderwijs haaks op de D66-filosofie van de keuzevrijheid. Bovendien gaan we in wezen al naar één systeem toe, want we hebben het openbaar onderwijs al in hoge mate verbijzonderd.

3.7 Over de 'status' van religie

In zijn nieuwjaarslezing¹⁴ sprak de burgemeester van Amsterdam, Job Cohen, kort gezegd de volgende woorden: "Sinds 11 september weten we dat het niet vanzelfsprekend is dat onze normen en waarden door iedereen gedeeld worden, zelfs niet door iedereen in Nederland. Uitdaging is nu om te zoeken naar datgene wat de mensen bindt en in een multicultureel Amsterdam zou religie deze verbindende rol nog wel eens kunnen spelen. De scheiding van kerk en staat in acht nemend moet de overheid meer aandacht besteden aan de verbindende rol van religie, want de integratie van sommige bevolkingsgroepen verloopt nu eenmaal via hun godsdienst".

Uit vele hoeken van de maatschappij werd hierop gereageerd.¹⁵ Mijn reactie hierop is: hoe is het principe van scheiding tussen kerk en staat te rijmen met de oproep (van een overheidsdienaar nota bene) om meer aandacht voor de rol van religie in de stad te vragen? Of hoeven deze twee zaken elkaar niet uit te sluiten? En welke rol speelt religie nu eigenlijk? Kortom, welke status dichten de D66-politici religie toe?

Deze kwestie legde ik de politici dus voor. Geen van de politici ziet religie in Nederland als een echt gevaar voor de maatschappij. Hierin verschillen ze dus van de partijleden, waarvan één op de vijf religie als gevaarlijk ziet. Bijna alle politici benadrukken dat er zowel bindende als slijpende elementen

¹⁴ NRC Handelsblad, 4 januari 2002

¹⁵ Voor verder lezen is het interessant om de reacties van A. Aboutaleb, E. Etty, M. Trappenburg en G. van der List te bekijken. Ook is voor het onderwerp interessant: Frank Siddiqui (red.), *Wat ons bindt... Over samenwerking tussen religies en levensbeschouwingen in Nederland*. Utrecht 2002 (Uitgave FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling)

bij religie horen. Bakker, Verstand en Borst illustreren dit aan de hand van de verzuiling uit de jaren vijftig, waarin men binnen de zuil een sterk eenheidsgevoel had, maar sterk gesegegreerd was van de andere zuilen. Zo hadden katholieken en protestanten nauwelijks omgang met elkaar. Kerkscheuringen liepen soms zelfs dwars door families heen. Van Geen geeft toe naast voordelen ook veel nadelen in religie te zien: religie creëert een 'wij' tegen een 'zij'. Hoe groter de onderlinge verbondenheid is, des te sterker zet men zich af tegen de rest van de wereld. Van Vliet ziet geen gevaren, maar maakt zich wel nu en dan zorgen over de fundamentalistische aspecten die momenteel vooral bij de islam in het nieuws komen. Zij is vooral negatief over religieuze instituties, maar niet over het geloof als zodanig. Van Boxtel benadrukt dat hij levensbeschouwing en specifiek religie heel belangrijk vindt, omdat het zo'n belangrijke rol kan spelen in mensenlevens, maar veel orthodox gelovigen menen momenteel echt dat zij de absolute waarheid in pacht hebben. Als je zo'n superieure godsdienstbeleving hebt, dan blijft er van de verbindende elementen slechts weinig over. Uiteindelijk maken de spelregels van de democratie de godsdienstvrijheid mogelijk, en niet andersom! Brinkhorst merkt op dat theoretisch gezien elke monotheïstische religie per definitie intolerant is, omdat het de uitverkorenheid predikt en bepaalde elementen exclusief toeigent. De verbindende elementen van religie zijn volgens hem het nadenken over fundamentele waarden en het in balans brengen van de discussie over materieel en immaterieel.

Kohnstamm staat positiever tegenover de bindende rol van religie: de samenleving heeft bindende elementen nodig en religie kan zo'n element vormen. Uiteraard kán een religieuze groepering gevaarlijke vormen aannemen, maar dat is inherent aan elke groepvorming. Ook Dittrich benadrukt de bindende rol die religie kan spelen in gemeenschappen als Amsterdam Zuidoost. Daar wonen veel mensen die enerzijds zeer gelovig zijn en anderzijds enigszins geïsoleerd in de samenleving staan. Zij kunnen elkaar onderling vinden via hun godsdienstbeleving. Vooral de sociale component van religie speelt in dergelijke gevallen dus een rol. Maar ook voor dit voorbeeld geldt: religie speelt binnen dergelijke groepen een grote rol als bindmiddel, maar daar buiten geldt vaak het tegendeel. Een te grote nadruk op de levensovertuiging van mensen werkt juist desintegrerend. Ook Giskes meent dat de religieuze medaille twee kanten kent, maar dat betekent niet dat je het kind met het badwater moet weggooien en dat je dus ook de verbindende elementen van religie niet meer ziet. Misschien gaat de hele actuele ophef niet eens zozeer om religie, als wel om politieke uitingen. Want religie als zodanig voorziet vooral in een behoefte aan antwoorden op existentiële vragen.

4. Samenvatting en conclusies

De eerste conclusie is dat de respondenten wat levensbeschouwing betreft ingedeeld kunnen worden in drie even grote groepen: de eerste groep (categorie a) bevat respondenten die niet lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie en ook geen sympathie daarvoor koesteren, de tweede groep (categorie b) bevat de respondenten die nergens lid zijn, maar wel in meerdere of mindere mate sympathie hebben voor een stroming of organisatie. Bijna alle humanisten vallen onder deze groep. De derde groep (categorie c) bevat de respondenten die lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie. Van deze groep is 92% lid van een gevestigd christelijk kerkgenootschap.

Ten tweede, in vervolg hierop, kunnen we concluderen dat 32% van de respondenten lid is van een christelijk kerkgenootschap. Met nog eens 16% sympathisanten van christelijke stromingen, is 48% van de respondenten dus christelijk georiënteerd. Daarnaast is 15% van de respondenten georiënteerd op een niet-godsdienstige levensbeschouwing, waarvan 12% op het humanisme. D66 blijkt dus wel een behoorlijk aantal humanisten onder haar leden te kennen, maar de traditionele christelijke godsdiensten zijn sterker vertegenwoordigd. D66 kent dus kennelijk een groot aantal leden dat zich op de een of andere manier betrokken voelt bij levensbeschouwelijke (en daaronder vooral de religieuze) stromingen en ontwikkelingen in de samenleving.

Dat betekent ten eerste dat het onterecht is om te zeggen dat D66 niks met levensbeschouwing zou hebben en ten tweede dat de politieke vertegenwoordigers van D66 het zich onder meer om deze reden niet kunnen permitteren om religieuze en andere levensbeschouwelijke stromingen en instanties in de samenleving te negeren. De geïnterviewde politici hebben aangegeven dat er regelmatig contacten met vertegenwoordigers van levensbeschouwelijke instanties plaatsvinden. Mogelijk is dit bij de achterban onvoldoende bekend. De contacten worden namelijk alleen met de levensbeschouwelijke top gehouden. Mogelijk zou een betere communicatie over de wederzijdse contacten vanuit zowel de levensbeschouwelijke instanties naar hun leden als van D66 naar haar leden het beeld dat D66 te weinig aandacht aan levensbeschouwing besteedt recht trekken.

Voor wat betreft de vermeende antigodsdienstigheid van D66: met bijna de helft van de respondenten die christelijk georiënteerd is, kan niet worden volgehouden dat D66 antigodsdienstig of antikerkelijk is. Kerkelijk gebonden leden voelen zich wel voornamelijk in de meer vrijzinnige kerkelijke stromingen thuis. Sommige respondenten leverden zo fel en strijdlustig extra commentaar bij deze en andere stellingen, dat ik me kan voorstellen dat orthodox gelovigen daar weer aanstoot aan nemen.

De respondenten die geen lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie betreft voor het merendeel hoogopgeleide mannen van 25 tot 65 jaar. Het is voor hen ondenkbaar dat D66 antigodsdienstig zou zijn. De scheiding van kerk en staat moet van hen nog absoluut getrokken worden. Zij zijn, net zoals de andere categorieën, in hoge mate verdeeld over de problematiek van de spanning tussen de grondrechten. De helft meent dat de godsdienstvrijheid te ver reikt, de andere helft vindt juist van niet. Godsdienst wordt door hen meestal als een bedreigende factor gezien.

De respondenten die (enige) sympathie of affiniteit hebben voor een levensbeschouwelijke stroming of instantie zitten qua denkbeelden tussen de andere twee categorieën. Bijna op alle onderdelen scoren ze gemiddeld en gematigd. Onder deze groep vallen opvallend veel vrouwen en veel humanisten. Interessant is de vraag in hoeverre het grote aantal humanisten in deze groep van invloed is op de gematigde, genuanceerde opvattingen. Ook de politici, waarvan een groot aantal zich aangetrokken voelt tot het humanistische gedachtegoed, zijn zeer genuanceerd en gematigd. Maar daarover hieronder meer.

De derde categorie, de mensen die aangesloten zijn bij een levensbeschouwelijke instantie, wordt gevormd door de wat oudere, wederom overwegend mannelijke leden. Ook zij zijn hoogopgeleid, maar wel minder hoog dan de leden uit categorie a. Zij vinden vaker dat D66 antigodsdienstig is, al vindt het merendeel dat van niet. De ruime meerderheid van hen is tevreden met hoe in Nederland kerk en staat zich tot elkaar verhouden (alhoewel nog altijd een derde van hen enkele veranderingen doorgevoerd zou willen zien). Van deze groep is 44% katholiek en 30% hervormd.

Taak van D66 is om een modus vivendi tussen de twee groepen te vinden (dus tussen de leden die lid zijn van een levensbeschouwelijke instantie en de leden die nergens lid zijn en ook voor geen enkele stroming sympathie hebben), zodat beide soorten leden zich in de partijstandpunten kunnen (blijven) vinden. Want dat deze beide groepen op enkele punten van mening verschillen, is nu wel duidelijk. Een rationele benadering van levensbeschouwing en een consequente naleving van de scheiding van kerk en staat betekent niet dat er binnen de politieke arena helemaal geen aandacht aan

levensbeschouwing gegeven mag worden. Mogelijk stoort het de levensbeschouwelijke leden dat D66 af en toe te veel de nadruk op het privé-aspect van religie en andere levensbeschouwingen legt. Politieke partijen houden zich deels vaak bezig met factoren die voor mensen bepalend en richtinggevend in hun leven zijn. Levensbeschouwing is ook zo'n factor. Zonder godsdienst en politiek te vermengen, mag D66 van de levensbeschouwelijke leden wat vaker aandacht aan dergelijke onderwerpen besteden.

Opvallend is dat de leden veelal radicalere en meer uitgesproken opvattingen huldigen dan de politici. Ook wat de levensbeschouwelijke achtergrond betreft zijn de politici niet representatief voor de leden. Geen van de politici is een regelmatig kerkganger en alhoewel de meesten wel enige sympathie tonen voor religies in het algemeen, is meer dan de helft humanist of humanistisch sympathisant. Eigenlijk kan je wel zeggen dat de politici tegenover bijna alle aspecten van levensbeschouwing zeer genuanceerd staan. Hieronder zal ik dat uitwerken.

Alle politici zeggen geïnteresseerd te zijn in levensbeschouwing vanwege haar maatschappelijke belang en betekenis. Het merendeel staat er daarnaast wel argwanend tegenover en is zich terdege bewust van de uitsluitende elementen van religie. Religie speelt slechts binnen een homogene groep een verbindende rol. Daarbuiten geldt -helaas- meestal het tegendeel. Daarnaast wordt er ook wisselend gedacht over de functie en rol van levensbeschouwing: enerzijds zijn de kerken en andere levensbeschouwelijke instanties 'bondgenoten' van de overheid (in het sociale werk dat zij verrichten, vooral met betrekking tot de zwakkeren in de maatschappij), anderzijds hekelte men het paternalisme, de betutteling en de morele superioriteit die er van dergelijke instanties uitgaat. Wat betreft de verhouding tussen kerk en staat zijn de politici redelijk eensgezind. De absolute scheiding van kerk en staat wordt door de politici weliswaar gerelativeerd, maar niet doorbroken. Allen benadrukken het fundamentele karakter van de scheiding. Een enkeling toont begrip voor kleine afwijkingen en enkele afzwakkingen, maar aan de scheiding an sich wordt niet getornd. De scheiding radicaal door te voeren, lijkt geen politicus verstandig. Waarom zou je geen goede contacten onderhouden met levensbeschouwelijke instanties? Waarom zou je niet enige financiële hulp bieden? Wat de mensen geloven en wat er verkondigd wordt binnen in de kerken en moskeeën, daar gaat de overheid niet over. Alleen de kerk als instantie kan aangesproken worden op haar gedrag en voorbeeldfunctie.

De meerderheid van de politici meent dat de godsdienstvrijheid te ver is opgerekt. Zij zouden belediging en discriminatie met een beroep op het geloof als strafbaar willen zien. De anderen vinden de beledigende en discriminerende uitspraken met een beroep op het geloof weliswaar jammerlijk, maar zij accepteren de consequenties die de godsdienstvrijheid soms helaas met zich meedraagt. Bovendien weten we op deze manier ten minste hoe sommige groeperingen in de samenleving staan. Mensen blijven namelijk toch altijd wel dergelijke dingen geloven en verkondigen, maar op deze manier is het controleerbaar. Kortom, over deze ingewikkelde problematiek is dus niet één standpunt te formuleren. De maatschappelijke discussie hierover moet grotendeels ook nog gevoerd worden.

Alle politici benadrukken het belang van de keuzevrijheid en de zelfbeschikking. Het ethisch beleid van D66 scheidt de mogelijkheden tot zelfbeschikking. Voor de mensen die hier (denk onder andere aan het euthanasiebeleid) op levensbeschouwelijke gronden moeite mee hebben is dat jammer. Daar wordt geen doorslaggevende rekening mee gehouden.

De politici zijn dus, op vele punten, zeer genuanceerd. Schokkende uitspraken hebben zij niet gedaan. De leden hebben meer radicale opvattingen. Politici bevinden zich, zeker na acht jaar regeringsverantwoordelijkheid, meestal niet in de positie om zeer ongenueanceerd te zijn. Zij hebben immers te maken met verschillende belangen en afwegingen. Maar uit de enquête kan geconcludeerd worden dat een deel van de leden behoefte heeft aan meer uitgesproken opvattingen van de politieke top. Misschien zijn de D66-politici wel té genuanceerd.

Tot slot zou het buitengewoon interessant zijn om de bovenstaande gegevens te vergelijken met een willekeurige steekproef uit de bevolking, of bij leden (en kiezers?) van andere politieke partijen. Ook is een verdere discussie en verdieping over enkele heikle thema's en actuele onderwerpen met betrekking tot levensbeschouwing (zoals de spanning tussen de grondrechten, de scheiding van kerk en staat, de positie van het bijzonder onderwijs en de wijze waarop mensen naar levensbeschouwing in de maatschappij kijken) interessant. Gedurende mijn onderzoek merkte ik, zowel in mijn gesprekken met verschillende D66-politici en medewerkers als aan de reacties 'van buiten', dat het onderwerp leeft. Wat dat betreft is er dus nog voldoende werk te verrichten en hoop ik dat mijn onderzoek een bescheiden aanzet hiertoe zal zijn!

5. Bijlagen

5.1 De toegezonden vragenlijst

1) Wat is uw leeftijd?

- > 65
- 40 – 65
- 25 – 40
- < 25

2) Wat is uw geslacht?

- man
- vrouw

3) Wat is uw opleidingsniveau?

- WO / HBO
- MBO
- Middelbare school
- Anders, nl.....

4) Bent u aangesloten bij een kerkgenootschap of levensbeschouwelijke stroming?

- Nee
- Ja, ik ben:
 - Rooms-katholiek
 - Nederlands hervormd
 - Gereformeerd
 - Remonstrants
 - Islamitisch
 - Joods
 - Humanistisch
 - Anders, nl.....

5) Zo niet, heeft u wel affiniteit met een bepaalde richting?

- Nee
- Ja, nl.....

6) Gelooft u in het bestaan van een God/Opperwezen?

- ja
- nee
- weet niet

7) D66 is een niet-confessionele en dus een op religieus gebied neutrale partij (*a*-godsdienstig). Mede echter door de nadruk van D66 op zelfbeschikking en menselijke autonomie wordt D66 nog wel eens als *anti*-godsdienstig bestempeld. Bent u het daar mee eens?

Mee eens / beetje mee eens / weet niet / niet echt mee eens / niet mee eens

Toelichting.....
.....

- 8) Officieel kent Nederland een scheiding van kerk en staat. Dit betekent primair dat de overheid zich niet mag inlaten met religieuze instituties. Echter, op vele terreinen is de scheidslijn troebel. Enkele voorbeelden betreffen het bijzonder onderwijs (van islamitische basisschool tot katholieke universiteit) en enkele subsidies van de overheid aan kerkgenootschappen. Vindt u dat de scheiding tussen kerk en staat (nog) scherper getrokken moet worden?

- Ja
- Nee, huidige situatie behouden
- Nee, integendeel, de scheiding moet juist minder scherp
- Weet niet

Toelichting.....
.....

- 9) Door de godsdienstvrijheid die wij in Nederland hebben, komt het wel eens voor dat mensen uitspraken doen met beroep op hun godsdienst die sommige mensen onacceptabel en discriminatoir vinden (denk aan de uitspraken van RPF-voorman Leen van Dijke en imam El-Moumni over homoseksualiteit). Vindt u dat de godsdienstvrijheid ondergeschikt gemaakt moet worden aan het recht op gelijke behandeling?

- Ja, het moet niet kunnen dat mensen discriminerende uitspraken en handelingen mogen doen en verrichten o.g.v. hun levensovertuiging.
- Nee, het is het juist een verdienste van de Nederlandse maatschappij dat mensen eerlijk en open hun mening en overtuiging kunnen verkondigen.
- Anders, nl.....

Toelichting.....
.....

- 10) Ziet u een gevaar in levensbeschouwing en godsdienst voor de cohesie van de maatschappij, of denkt u dat het juist een bindend element in de samenleving is of zou kunnen zijn?

- Bindend
- Weet niet
- Gevaarlijk

Toelichting.....
.....

5.2 De ingevulde enquête

Leeftijd

Ouder dan 65	15%	(38)
40 tot 65	58%	(150)
25 tot 40	25%	(64)
Jonger dan 25	3%	(8)

Tabel 1

Geslacht

Man	66%	(172)
Vrouw	34%	(88)

Tabel 2

Opleidingsniveau

HBO / WO	85%	(220)
MBO	6%	(16)
Middelbare school	9%	(23)
Anders	0,5%	(1)

Tabel 3

Lid van levensbeschouwelijke instantie?

Nee	66%	(172)
Ja	34%	(88)
<i>Waarvan:</i>		
Rooms-katholiek	44%	(38)
Nederlands hervormd	30%	(26)
Gereformeerd	7%	(6)
Remonstrants	5%	(4)
Humanistisch	6%	(5)
Anders	9%	(8)
<i>Waarvan:</i>		
Samen-Op-Weg	44%	(3)
Oud-katholiek	11%	(1)
Evangelisch luthers	22%	(2)
Vrijmetselaar	11%	(1)
Hindoeïstisch	11%	(1)

Tabel 4

Affiniteit voor levensbeschouwelijke stroming of instantie?

n.v.t.	34%	(88)
Nee	35%	(91)
Ja	31%	(81)
<i>Waarvan:</i>		
Rooms-katholiek	15%	(12)
Nederlands hervormd	11%	(9)
Gereformeerd	4%	(3)
Remonstrants	8%	(6)
Islamitisch	1%	(1)
Joods	5%	(4)
Humanistisch	35%	(28)
Anders	23%	(19)
<i>Waarvan</i>		

5.2 De ingevulde enquête

Leeftijd

Ouder dan 65	15%	(38)
40 tot 65	58%	(150)
25 tot 40	25%	(64)
Jonger dan 25	3%	(8)

Tabel 1

Geslacht

Man	66%	(172)
Vrouw	34%	(88)

Tabel 2

Opleidingsniveau

HBO / WO	85%	(220)
MBO	6%	(16)
Middelbare school	9%	(23)
Anders	0,5%	(1)

Tabel 3

Lid van levensbeschouwelijke instantie?

Nee	66%	(172)
Ja	34%	(88)
<i>Waarvan:</i>		
Rooms-katholiek	44%	(38)
Nederlands hervormd	30%	(26)
Gereformeerd	7%	(6)
Remonstrants	5%	(4)
Humanistisch	6%	(5)
Anders	9%	(8)
<i>Waarvan:</i>		
Samen-Op-Weg	44%	(3)
Oud-katholiek	11%	(1)
Evangelisch luthers	22%	(2)
Vrijmetselaar	11%	(1)
Hindoeïstisch	11%	(1)

Tabel 4

Affiniteit voor levensbeschouwelijke stroming of instantie?

n.v.t.	34%	(88)
Nee	35%	(91)
Ja	31%	(81)
<i>Waarvan:</i>		
Rooms-katholiek	15%	(12)
Nederlands hervormd	11%	(9)
Gereformeerd	4%	(3)
Remonstrants	8%	(6)
Islamitisch	1%	(1)
Joods	5%	(4)
Humanistisch	35%	(28)
Anders	23%	(19)
<i>Waarvan</i>		

5.3 Gegevens over de geïnterviewde politici

De onderstaande (oud) politici heb ik in juni en juli 2002 gesproken. Ik vermeld hieronder alleen de functie die ze uitoefenden op het moment dat ik ze bezocht. Bij deze wil ik ook graag de politici hartelijk bedanken voor hun vriendelijke en openhartige medewerking.

Stefanie van Vliet was lid van de Tweede Kamer voor D66 van 1994 tot 2002. Bert Bakker, Boris Dittrich, Ursie Lambrechts en Francine Giskes zijn allen vanaf 1994 lid van de Tweede Kamer voor D66 (en zij zijn ook nu weer herkozen). Vivien van Geen is nieuw gekozen als kamerlid. Jacob Kohnstamm is lid van de Eerste Kamer voor D66. Annelies Verstand was demissionair staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Laurens Jan Brinkhorst was demissionair minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Roger van Boxtel was demissionair minister van Grote Steden- en Integratiebeleid en Els Borst was demissionair minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

6. Geraadpleegde literatuur

- Jan Veldhuizen (red.), *D66: een blijvend appèl. 35 jaar werken aan vernieuwing*. Wormer 2001
- Sven Gatz en Patrick Stouthuysen (red.), *Een vierde weg? Links-liberalisme als traditie en als oriëntatiepunt*. Brussel 2002
- R.A. Koole, J.J.M. van Holsteyn, J.A. Elkind, *Rekrutering en representatie in een representatief bestel. Bevindingen van een empirisch onderzoek onder leden en kiezers van CDA, D66, PvdA en VVD*. Leiden 2002 (Rapport in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties).
- J.M. van Holsteyn en R.A. Koole, *Democraten in beeld. Enkele bevindingen van een onderzoek onder leden van D66*. In: *Idee*, 21^e jaargang (2000) nummer 1 pp. 26-29
- M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, *De achterban van parlementariërs*. In: R.A. Koole (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1987*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP 1988 pp. 116-137
- Ab Harrewijn, *Bijbel, Koran, Grondwet. Gesprekken over godsdienst en politiek*. Amsterdam 2001
- Frank Siddiqui (red.), *Wat ons bindt... Over samenwerking tussen religies en levensbeschouwingen in Nederland*. Utrecht 2000 (uitgave van FORUM, Instituut voor multiculturele ontwikkeling)
- Boris Dittrich, Paul Cliteur en Tineke van den Klinkenberg i.s.m. het Humanistisch Verbond, *Is jouw publieke ruimte even groot als de mijne? De spanning tussen grondrechten, fatsoens- en gedragsregels*. Amsterdam 2002
- J.W. Becker, J.S.J. de Wit, *Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose*. Den Haag 2000 (Uitgave van het Sociaal en Cultureel Planbureau)
- J.W. Becker, J. de Hart, J. Mens, *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk 1997 (Sociale en Culturele Studies nr. 24, Sociaal en Cultureel Planbureau)
- S.O. Voogt, *Godsdienstvrijheid bedreigd? Een analyse van de Algemene Wet Gelijke Behandeling*. Nunspeet 1992 (Publicatie nr. 3 van de Marnix van St. Aldegonde Stichting, het Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF)
- NRC Handelsblad 4 januari 2002 (www.nrc.nl)

0360 4811